

Шевченко З.В.

аспірант ЧДТУ Черкаси

Історико-філософське осмислення проблеми егоїзму в контексті розвитку наукової думки про особистість та суспільство

Сучасна трансформація системи ціннісних орієнтацій, розширення можливостей самореалізації та вибору цілої множини засобів прояву індивідуальності зумовлюють тенденцію до збільшення різноманітних варіантів соціальної взаємодії, внутрішнього світу людини із зовнішньою фізичною та соціальною реальністю, а також до якісно іншої змістовної наповненості її життя. В умовах зростаючої конкуренції в усіх сферах українського життєбуття формується новий характер людських відносин, набувають вагомості та значущості інші суспільні цінності. Вимальовується портрет вже трансформованої людини, яка впевнено власноруч створює нове суспільство відносно своїм цілям, інтересам та вподобанням.

В цьому контексті на основну увагу заслуговує така риса людського характеру, таке спрямування індивідуальної та соціальної поведінки як егоїзм. В умовах сучасних суспільних реалій він актуалізується перед усім необхідністю повсякчас дбати про своє матеріальне існування й виживання, самостійно приймати рішення, самовизначатися та самореалізовуватися в надзвичайно нестійкому соціальному середовищі.

Загальноприйнятим є визначення егоїзму (від лат. *ego*- я - себелюбство) як „поведінки, яка визначається думкою про власне Я, особистою вигодою, пріоритетом своїх інтересів по відношенню до інтересів інших людей” [9, 529]. Слід відзначити також, що егоїзм є перш за все породженням природного інстинкту самозбереження; з точки зору етики необхідність егоїзму обумовлюється цінністю життя. Він необхідний для усвідомлення і реалізації цінностей, закладених в особистості, необхідний для реалізації морального обов’язку, який вбачається в тому щоб, максимально втілити в життя власні потенційні здібності.

Егоїзм стає недопустимим з етичної точки зору, коли іншим життєвим інтересам та вартостям надається менше значення аніж власним.

Історія дослідження проблеми егоїзму розпочинається з того часу, коли людина почала замислюватися про причини індивідуальної своєрідності.

Досить цікавими і, на наш погляд, теоретично важливими для дослідження проблеми егоїзму є погляди на соціальну поведінку індивіда в Стародавньому Китаї. Ця традиція знайшла свій розвиток в доктрині конфуціанства.

Стрижнем філософії Конфуція є гуманність та моральність, звідси його ставлення до егоїзму: "Благородна людина навчена справедливістю, а мізерна – користю" [3, 71]. Мова йде про оцінні критерії щодо прояву особистих якостей, а саме: щирості, правди та мудрості. Найвищим мистецтвом для людини Конфуцій вважав здатність керувати собою та своїми бажаннями. Найвища людина – це людина витримана, що не надає своїм бажанням та чуттєвим насолодам особливого значення. Мислитель зокрема підкреслював, що „прагнення до людяності звільняє від усього дурного” [3, 69].

На певному етапі розвитку теорії соціальної практики стає цілком очевидний той факт, що людина стає безпосереднім мотиватором конкретного вчинку. Але сама спроба усвідомити мотивацію якоїсь лінії поведінки в межах епізодичного вчинку порушує необхідність зрозуміти і окреслити співвідношення добровільного і вимушеного, свідомого і неусвідомленого, об'єктивного та суб'єктивного.

Слід відзначити, що ці важливі для аналізу проблеми егоїзму питання поставлені в працях Платона і Аристотеля.

Наприклад Платон вбачав трагічність суспільної ситуації у конфліктності, що породжується економічною та політичною, майновою та правовою нерівністю. На думку автора "Держави" та "Законів" всі вчинки людей визначаються характером їх спонукань, турбот та прагнень, які повністю охоплюються сферою матеріальних інтересів. Саме майнова нерівність людей, доводив Платон, веде до існування несправедливості, насильства, соціальної кризи та появи патологічних процесів в суспільстві. "Всі війни розпалюються заради здобуття власності" [1, 74]. Отже Платон не вважає, що нестримне, жадібне вгамування власних бажань є рушійною силою розвитку суспільства, а навпаки – на його думку це призводить до його занепаду.

Арістотель, учень Платона, розвінчує теорію Сократа про природну моральність людини. "Смішно звинувачувати зовнішні умови, – зазначає він, – а не себе самого в тому, що піддався їм, або приписувати собі прекрасні дії, а безсоромні

вибачати приємністю їх... Якщо прекрасні дії підвладні нам, то й безсоромні дії нам підвладні, і якщо в нашій владі стримування в тих випадках, коли воно прекрасне, то і дії в тих випадках, коли вони безсоромні, підвладні нам... І якщо доброчесність і гріховність саме в цьому і заключаються, то значить в нашій силі бути моральними або порочними людьми" [1, 57]. „Справа в тому, що бажання людей, за природою, безмежні, а у задоволенні цих бажань і минає життя більшості людей. При такому становищі речей висувається принцип: треба налагодити справу так, щоб люди інтелігентні за своєю природою не бажали мати більше, а люди мало розвинуті не мали й можливості бажати цього. А це відбудеться тоді, коли вони будуть слабкішими, але ніхто не буде ображати їх" [1, 75]. Отже Арістотель визнає перевагу особистих інтересів над суспільними, не заперечує приватну власність, а навпаки, його ідеальна держава базується на ній. „До того, що складає предмет володіння дуже великої кількості людей, – підкреслює він, – додається найменше піклування: люди турбуються всього більше про те, що належить особисто їм, менше турбуються вони про те, що складає предмет спільних інтересів... Окрім того, люди схильні зневажати спільні інтереси й тому, що кожний з них думає, що "про це потурбується інший"” [1, 78].

Середньовічна філософія зародилася й розвинулася на тлі змін не тільки в сферах економічних та політичних відносин, а передусім у світоглядній орієнтації тогочасного суспільства. Занепад політеїстичної та поява монотеїстичної релігійності призвели до перемоги християнства, яке, в свою чергу, ставши панівною ідеологією, обумовило напрямок розвитку середньовічної філософії.

Спроби філософського обґрунтування християнських ідей зробили відомими всьому світові таких мислителів, як: Августин Блаженний, П'єр Абеляр, Томас Аквінський.

Погляди Августина Блаженного виникли на межі античного і середньовічного світів. Проповідуючи крайній аскетизм, він вимагав відмови від власної особистості заради служіння богам. За його думкою весь земний світ побудований на егоїзмові, на любові людини до самої себе. "Два гради створені двома родами любові, – пише він, – земне царство створене любов'ю до самої себе, яка доведена до зневажання Бога, а небесне – любов'ю до Бога, яка доведена до зневажання людиною самої себе" [8, 86]. Любов до бога, як стверджував Августин, – істина, оскільки людина любить все в ім'я бога, любить саму любов до бога; любов до людини (ближнього) –

хибна, оскільки вона спрямована на тимчасове, тлінне. Найбільший гріх – це себелюбство, що виявляється у зверхності та пихатості. "Любов'ю я називаю прагнення душі насолоджуватися Богом заради нього самого, а собою та ближнім – заради Бога; хіттю – прагнення душі любити себе та ближнього, й всілякий інший предмет не заради Бога" [8, 86]. Це означає, на думку Августина, що вся любов до людей, речей в цьому світі істинна тільки тоді, коли вона в ім'я бога, а не в ім'я людини. Він висловлюється парадоксально: себелюбство людині необхідне, але воно визнається за тієї умови, що більше за себе любиш Бога. Той, хто любить бога, любить і себе.

Представник середньовічного вільнодумства, французький богослов та філософ П'єр Абеляр висунув вимогу розумного тлумачення релігійних догматів. В своєму творі "Пізнай самого себе, або Етика" він на протилежність Августину, доводив, що людина за вільною волею може не тільки грішити, але й бути добродійною. Абеляр відстоював цінність людської особистості, її право на щастя, засуджуючи ортодоксальних богословів.

Вихідним пунктом етично-філософських поглядів Томаса Аквінського було його визнання бога як найвищої мети християнства, мети, до якої він повинен спрямовувати все своє життя, всі свої справи та помисли. Оскільки бог є буттям, яке має раз і назавжди усталений порядок та ієрархію, то моральне життя, згідно Аквінському, міститься в наслідуванні цього порядку як в особистому, так і в соціальному житті.

Схоластична філософія середньовіччя, в цілому, не вирізняється особливим гуманізмом. Маючи за своє осердя бога, вона нехтує звичайною людиною, придушуючи в ній всі природні прагнення, потяги та бажання. З іншого боку, це своєрідний прагматизм: любити ближнього заради царства небесного, відмовлятися від земного в ім'я бога, робити щось заради чогось, відмовлятися від задоволення заради більшого задоволення, наполегливо створювати із себе "альтруїста" – хіба це не прихований егоїзм на добре вибудованих засадах?

Наступні етапи розвитку філософської думки радикально ревізують схоластичні ідеї середньовіччя щодо проблеми егоїзму.

Розглядаючи епоху Ренесансу, яка завдячує своїй назві відродженню ідей античності, що несли на собі відбиток філософських думок середньовіччя зосередимо свою увагу на формуванні філософії Мішеля Монтеня. В центрі його

уваги – "наука про людину", яку він тлумачить у дусі гедонізму: "задоволення – це один із головних видів користі". Монтень виступав проти християнського вчення самозречення та проповідував індивідуалізм та розумний егоїзм. „Якщо заглибитися кожному із нас добренько в себе, то ми зрозуміємо, що найбільш потаємні наші бажання і надії виникають і підживлюються, більшою мірою, за рахунок когонебудь іншого” [4, 207-208]. Заперечуючи релігійний аскетичний ідеал Монтень вважав, що людина повинна користуватися усіма благами життя. А досягнути цього можна лише живучи згідно природи та забезпечуючи тим самим щасливий стан духу. Моральний ідеал в тому, щоб жити згідно розуму: якщо страждання, насолода, ненависть підкоряються розуму, з’являється доброчесність.

Філософія Нового Часу зародилася та розвинулася на міцному підґрунті античності, додавши до нього численні надбання та відкриття епох Середньовіччя та Відродження.

Зокрема Гоббс доводить, що людина зовсім не суспільна за природою. Вона егоїст, оскільки шукає в суспільстві не друзів, а здійснення власних корисних інтересів. "Людське життя можна порівняти зі змаганням з бігу. Єдина мета та єдина нагорода кожного з учасників - це опинитися попереду своїх конкурентів" [2, 126]. Філософія Гоббса егоїстична. Якщо у Епікура індивідуалістичний принцип задоволення, блаженства обмежувався і не переростав у егоїзм, то у Гоббса індивідуалізм перетворюється на захист егоїзму: "алчне прагнення до великого багатства та честолюбність є чимось почесним як ознаки володіння силою до їх досягнення" [2, 129]. Як представник утилітаризму, Гоббс виступав за те, щоб всі вчинки людей були доброчесними, погодженими із розумом, щоб особистий інтерес індивіда не суперечив приватним інтересам інших людей, а сприяв їм. В той же час він стверджував пристрасть до багатства, влади, пошани як незмінну людську властивість.

Голландський філософ Бенедикт Спіноза людську природу ставив у залежність від афектів. Всі первинні афекти (він розрізняв три їх види: радість, печаль та пристрасть) та інші похідні від них виростають за Спінозою, із прагнення кожної речі зберегти своє існування. Людина керується не моральним законом добра і не униканням зла, а прагненням до самозбереження та власної вигоди. І це прагнення і визначає доброчесність, виступає як людська могутність. В своїй "Етиці" Спіноза дає визначення себелюбству: "Споглядаючи саму себе та свою

здатність до дій, душа відчуває задоволення, і тим більше, чим найчіткіше уявляє вона себе і свою здатність до дій... Таке задоволення називається самолюбством або самозадоволенням" [8, 46].

Франсуа де Ларошфуко - французький письменник і філософ-мораліст скептично відноситься до думки, що розум і воля здатні стримати пристрасті, протистояти егоїстичним потягам людей. Егоїзм, честолубність, користь, заздрість - це, з його точки зору, основні рушійні сили людських вчинків. Добродетель, за Ларошфуко, - "це найчастіше всього мистецькі завуальовані пороки". Моральний песимізм Ларошфуко зближує його з Гоббсом, який вважав, що людина в суспільстві завжди переслідує власні егоїстичні цілі. У своєму творі "Максими або Моральні роздуми" Ларошфуко зазначає: "Себелюбство - це любов людини до себе і до всього, що складає її благо. Воно спонукає людей обожнювати себе і, якщо доля їм сприяє, тиранити інших; задоволення воно знаходить лише в собі самому, а на всьому сторонньому зупиняється, як бджола на квітці, намагаючись зробити із неї користь" [8, 169].

Смертельна ненависть до правди, яка невідступно твердить про недоліки людини - основна ознака егоїзму за Блезем Паскалем. "Сутність себелюбства, - зазначає він у своїх "Думках", - і взагалі людського Я в тому, що воно любить тільки себе та піклується тільки про себе. Я хоче бачити себе великим, а усвідомлює що мізерне, щасливим, а само нещасне, а бачить, що його недоліки викликають у людей обурення та презирство. Це протиріччя породжує у людини найнесправедливішу та найзлочиннішу з усіх пристрастей: смертельну ненависть до правди, яка, не здаючись, невідступно твердить про її недоліки... Ненависть до правди невід'ємна від себелюбства" [8,171].

Інакше детермінує дане поняття Жюльєн Офре де Ламетрі "Справедливо говорять, - підкреслює він у своєму творі "Анти - Сенека, або Роздуми про щастя", - що людина, яка не цінує свого життя, здатна знищити всякого, кого їй заманеться. Те саме можна сказати про людину, що нехтує своїм себелюбством... Тільки егоїзм підтримує породжений ним смак до життя. Значно більше приходить шкодувати за браком себелюбства, ніж за його надлишком" [8, 174]. Ламетрі вважає, що людині від народження притаманний "природний закон", суть якого полягає в умінні розрізняти добро та зло. Найважливішим вираженням "природного закону"

моральності, на його думку, є почуття вдячності за добро та почуття розкаяння за зло, вчинене у відповідь на добро.

Поняття людської природи оперує французький філософ Жан Жак Руссо. Він, на протилежність Гоббсу, виходить з того, що людина за своєю природою добра, а не зла. Добродісність - це природний стан, тоді як зло приноситься в її природу цивілізацією та соціальними інститутами. "Більше ж всього застережемося заключити разом із Гоббсом, що, не маючи вродженого поняття про добро, людина зла від природи, що вона порочна, оскільки не знає добродісності, що вона завжди відмовить у послугі собі подібним, оскільки не вважає себе зобов'язаною її робити, і що, не задовольняючись правом на потрібні їй речі, яке вона собі приписує, вона безрозсудно уявить себе єдиним власником всього всесвіту" [6, 86]. За його думкою, помилка Гоббса міститься в тому, що він не помітив однієї риси, властивій людській природі, - співчуття, яке пом'якшує різкі прояви себелюбства у людей, зменшує їх пристрасті до збільшення багатства.

Маючи статус члена громадянського суспільства, людина повинна свідомо піти на обмеження своєї волі, та приватних інтересів на користь "спільної волі" та спільних інтересів. Це обмеження, підкреслює Руссо, для неї виступає як добровільна данина, без якої не може функціонувати суспільство як політичний організм. Тому від того, що приватні інтереси людини співпадають з інтересами суспільства, а його приватна воля підкорена спільній, то виграє сама людина. Рушійним мотивом людської поведінки є особистий інтерес. "Безпосередній інтерес, - говорить Руссо, - ось великий двигун, який веде вірно та далеко" [6, 93].

Джерелом всіх пристрастей у людини виступає "любов до себе" (*L'amour de Soi - meme*). Для Руссо - це природне почуття, що спонукає людину піклуватися про себе, задовольняти свої особисті інтереси і т.д. Тобто воно може породжувати тільки гуманність та добродісність. Але є інше почуття - себелюбство (*L'amou propre*), яке не є вродженим, а набувається людьми у суспільстві. Воно сприяє тому, що людина роздмухує свої власні інтереси, зневажаючи суспільство тощо. Дійсно, почуття самозбереження, турботи про своє здоров'я, задоволення своїх інтересів були, є та залишаються, оскільки вони властиві людській природі. Вони зникнуть тільки тоді, коли на землі перестане існувати людській рід. Інша справа себелюбство. Воно безпосередньо виступає у вигляді егоїзму та інших моральних пороків, що обумовлюються соціальною структурою суспільства.

Серед філософів – захисників себелюбства та егоїзму великою популярністю користуються Фрідріх Ніцше та його предтеча Каспар Шмідт, більш відомий під псевдонімом Макса Штірнера. Під цим псевдонімом з'явився його єдиний твір – “Єдиний та його власність”. В своїй книзі Штірнер проголошує суворий егоїзм єдиним рятівним принципом та постає проти всеможливих ідеалів та законів, що та чи інакше намагаються покласти край егоїстичному свавілля особистості.

Егоїсти за Штірнером визнають тільки одне божество, вклоняються тільки йому одному, і це божество втілене в них самих, в їхньому “я”. Егоїст – сам бог для себе, він – самоціль, весь зовнішній світ здається йому власністю, засобом для задоволення його потреб. “Всесвіт, - зазначає Штірнер, - це купа матеріалу з якого я можу творити все, що мені заманеться, як у власності, яку я можу експлуатувати на свою користь, наскільки в мене вистачить уміння та сили...” [7, 9]. Егоїст навіть тоді, коли робить що-небудь для інших, робить це для самого себе і тільки заради себе самого. У власній діяльності він керується своїми тільки інтересами, завжди залишається вірним самому собі. “Моє задоволення собою, - говорить Штірнер, - порушується та отруюються тільки тим, що я вважаю себе зобов'язаним тому чи іншому, що я знаходжу необхідним зробити іншому яку-небудь послугу, вважаю себе іноді покликаним пожертвувати чим-небудь заради інших, або відмовитись від чогось на іншу користь” [7, 10].

Штірнер визнає, що ні держава ні людське суспільство не змогли б існувати без поваги до закону, без певного порядку, тому він постає проти самого факту існування людського суспільства та держави. „... замість того, щоб і надалі безкорисливо служити великим егоїстам, краще сам стану егоїстом. Бог і людство поставили свою справу не на чому іншому, як на собі. Поставлю і я свою справу тільки на собі, оскільки я, як і Бог, - ніщо всього іншого, так як я – „моє все”, так як я – єдиний... Для Мене немає нічого вищого за Мене” [12, 9].

Як і Штірнер, Ніцше заперечує всілякі обов'язки, він впевнений в тому, що любов та повага – це не що інше, як слабкість. Ніцше вважає достатньо великою людиною тільки того, хто керується власним свавіллям. Такому егоїстичному, себелюбному свавіллю він дав назву “інстинкт свободи” та “воля до влади”.

Свобода, за Ніцше, міститься в тому, щоб робити все, що подобається, не зважаючи на інших. Істинний вільний, найдосконаліший себелюбець, говорить він ,

утримується від злочину тільки страхом покарання, а не побоюванням порушити закон.

Впертість, з якою егоїст відмовляється бачити та чути в все, що так чи інакше йде наперекір його інтересам, Ніцше вважає однією з найсуттєвіших якостей ідеального егоїста. Наскільки розум, істина, наука суперечить його прагненням, він заперечує і їх.

Егоїстичне ставлення Ніцше возвеличує як єдиний життєвий принцип не тільки в галузі думки та вчинку, але і в галузі почуття. Для мене, як казав Ніцше, прекрасне тільки те, що я хочу визнати прекрасним, що лестить моєму почуттю, що служить моєму егоїзму, збільшує мій добробут та радує мене. немає нічого такого, що було б прекрасним само по собі. „Я стверджую, - зазначає Ніцше, - що нічого іншого крім егоїзму, бути не може. Неправильна оцінка егоїзму обумовлюється в дійсності інтересами: 1) тих, кому вона вигідна і корисна, - стаду; 2) вона заключає в собі песимістично-підозріле відношення до основи життя; 3) вона прагне до нівелювання найбільш вдалих екземплярів людини; страх; 4) вона має на увазі сприяння слабким в їх боротьбі із переможцями; 5) вона призводить до універсальної нечесності” [5, 158].

В сучасній філософії на особливу увагу заслуговує Еріх Фромм. Він зазначає, що любов до себе (себелюбство) та егоїзм не ідентичні, а діаметрально протилежні.

Себелюбство визначається Фроммом як доброчесність: “якщо любов до ближнього - доброчесність, то й любов до себе – доброчесність, а не гріх, оскільки я теж людська істота. Не існує поняття людини, в яке не включався би я сам”[11, 141].

Егоїзм, за Фроммом, це не любов до себе, а пряма її протилежність. Це своєрідний вид жадібності, що базується на ненажерності, в результаті якої справжнє задоволення в принципі недосяжне. Людська алчність не має межі; людина витрачає себе у нескінченних прагненнях задовольнити свої інтереси. “Уважне спостереження показує, що егоїст, хоча він завжди зайнятий собою, ніколи не буває задоволеним... Якщо придивитися ще ближче, заглянути в динаміку підсвідомості, ми побачимо, що людина такого типу далеко не у захопленні від себе самої, що в глибині душі вона себе ненавидить”[10, 104].

Причина егоїзму криється у недостатку любові до себе. Людина, яка себе не любить, не впевнена у собі, повинна весь час займатися лише собою, жадібно

добувати собі все те, що мають інші. Оскільки в неї не має ні впевненості, ні задоволення, вона повинна доводити собі, що вона не гірше інших. “Здається, що така людина любить себе безмежно; на справді ж вона собі не подобається, а нарцисизм – як і егоїзм – це надмірна компенсація за брак любові до себе”[10, 104].

Сучасна людина, за Фроммом, присвячує своє життя задоволенню не власних цілей, не справжніх потреб. Особистість, в рамках якої існує сучасна людина, – це соціальне “я”. Ця особистість складається із ролі, яку взяв на себе індивід. Людина працює не на себе, не на своє справжнє “я”, а на ствердження власної соціальної особистості. Сучасний егоїзм – це жадібність, що виходить із фрустрації справжньої особистості та напрямлена на ствердження особистості соціальної.

“Людьми, – зазначає Фромм, – керують економічні кризи, безробіття, війни. Людина створила свій світ, вона побудувала будинки і заводи, виробляє автомашини і одяг, зрощує хліб та плоди. Але вона відчужена від продуктів своєї праці, вона більше не господар свого світу, навпаки, цей світ, створений людиною перетворився на господаря, перед яким людина схиляється... Власними руками людина створила собі бога”[10, 105].

Навіть такий фрагментарний розгляд окремих положень та концепцій дає нам підстави стверджувати, що філософське осмислення проблеми егоїзму утворювалось та змінювалось з плином історичного часу, що егоїзм не є конкретною рисою людського характеру. Швидше, це своєрідний синтез людських вдач – позитивних та негативних, що інтегруючись в різноманітних пропорціях та формах працюють на індивіда. Егоїзм – це не статичне явище, воно змінюється разом із поставленими цілями та бажаннями, перетасовуючи свої компоненти: хитрість та розум, жадібність та щирість, твердість та слабкість, ненависть та любов.

“Море з вічними припливами та відливами хвиль – це точний образ егоїзму, невтомного руху його пристрастей та бурхливою зміною його бажань”[8, 171].

Література

1. *Воронина Л.А.* Основные эстетические категории Аристотеля.- М., 1975.
2. *Гоббс Т.* Левіафан.- К., 2000.
3. *Конфуций.* Я верю в древность.- М., 1998.
4. *Монтень М.* Опыты: В 3 кн. Кн. 1.- М., 2002.

5. *Ницше Ф.* Воля к власти.- М., 1994.
6. *Петров Э.Ф.* Эгоизм. Философско-этический очерк.- М., 1969.
7. *Тюрк Г.* Философия эгоизма. Ницше, Ибсен, Штирнер.- С.-П., 1898.
8. Философия любви: Сборник: в 2 ч./Составитель Ивин А.А.- М., 1990.
9. Философский энциклопедический словарь.- М., 2002.
10. *Фомм Э.* Бегство от свободы.- М., 1990.
11. *Фромм Э.* Психоанализ и этика.- М., 1998.
12. *Штирнер М.* Единственный и его собственность.- Х., 1994.

Шевченко З.В. Історико-філософське осмислення проблеми егоїзму в контексті розвитку наукової думки про особистість та суспільство // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 30. – К.: Український центр духовної культури, 2002. – С. 110-120.